

**БІБЛІОГРАФІЧНА ЕВРИСТИКА ЯК НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНА
ДИСЦИПЛІНА В СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ
ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ**

**BIBLIOGRAPHICAL HEURISTIC AS A SCIENCE AND ACADEMIC SUBJECT
IN THE SPECIAL TRAINING SYSTEM OF PROFESSIONALS IN THE FIELD OF
DOCUMENTATION AND INFORMATION SCIENCE**

Розглядаються ключові поняття бібліографічної евристики як науки, її предмет, генезис, еволюція уявлень про бібліографічний пошук, особливості викладання навчальної дисципліни та застосування евристичних методів під час вивчення інших бібліографічних дисциплін.

Ключові слова: бібліографічна евристика, евристичний метод, джерелознавство, інформація, бібліографознавство, інформаційний пошук, бібліографічний пошук, теорія пошуку, генеза бібліографічної евристики, викладання бібліографічних дисциплін.

Рассматриваются ключевые понятия библиографической эвристики как науки, ее предмет, генезис, эволюция представлений о библиографическом поиске, особенности преподавания учебной дисциплины и применения эвристических методов в изучении других библиографических дисциплин.

Ключевые слова: библиографическая эвристика, эвристический метод, источниковедение, информация, библиографоведение, информационный поиск, библиографический поиск, теория поиска, генезис библиографической эвристики, преподавание библиографических дисциплин.

The main concepts of bibliographical heuristic as a science are analyzed as well as its subject, genesis, and evolution of ideas about the bibliographical search, the peculiarities of the school subject teaching and using the heuristic methods while learning other bibliographical subjects.

Key words: bibliographical heuristic, heuristical method, sourcing science, information, bibliographical science, information search, bibliographical search, searching theory, genesys of bibliographical heuristic, teching the subject.

Поняття «бібліографічна евристика» походить від двох слів. Перше — «бібліографічна» характеризує його взаємозв'язок із бібліографією, бібліографознавством. Друге, «евристика», похо-

дить від давньогрецького «heurēka», що означає «знаходжу». Згідно з легендою, саме це слово вигукнув давньогрецький математик і механік Архімед, винайшовши основний закон гідростатики. Від цього слова і походить назва науки про знаходження істини — евристика, яка сформувалася ще в античній філософії [1].

У подальшому евристичний метод, тобто метод творчого пошуку, відкриття нового, набув поширення в історичній науці, був орієнтований на процес пошуку науково обґрунтованих історичних фактів і документів (джерел).

Згодом термін «евристика» в сучасній історичній науці замінено на термін «джерелознавство» для позначення теорії пошуку та використання історичних джерел.

Нині, коли комунікативна, тобто інформаційна складова людської діяльності стала частиною будь-якої галузі науки, суттєвих змін набуло й уявлення про евристику. Не лише історики, але й фахівці всіх галузей науки і практики переймаються питаннями пошуку та використання соціально значущої інформації, що й зумовило актуальність статті. Для вирішення цих питань поряд з традиційними використовуються і нові наукові напрями.

Найпоширенішими з них є документалістика (документологія) й інформатика (інформологія).

Наразі проблеми пошуку інформації вирішують декілька наук — історичне джерелознавство, книгознавство, бібліографознавство, інформологія, документологія та ін.

Множина підходів свідчить про важливість самої проблеми пошуку інформації, а також про остаточну невирішеність її, про необхідність визначеної та цілісної теорії.

Найбільший інтерес для нас являє досвід бібліографознавчої розробки інформаційного пошуку. Саме в межах бібліографознавства набуто, теоретично і методично узагальнено великий історичний досвід пошуку та використання інформаційних (бібліографічних) джерел. Саме в бібліографознавстві давно сформувалася і нині цілеспрямовано розвивається спеціальна наукова дисципліна — *бібліографічна евристика*.

Бібліографічна евристика — наукова дисципліна, об'єкт якої — бібліографічний пошук як особливий вид професійної і непрофесійної діяльності. Вона водночас є і самостійною наукою, і розділом загального і спеціального бібліографознавства. Предмет бібліографічної евристики — теорія, історія, методика і технологія бібліографічного пошуку.

Бібліографічний пошук як вихідна основа всіх бібліографічних процесів привертав увагу багатьох зарубіжних і вітчизняних бібліо-

---

графів протягом практично всього ХХ та початку ХХІ ст. Еволюція уявлень учених про нього в певні періоди розвитку суспільства відчувалася залежно від розвитку методичних і технологічних особливостей бібліографічної роботи.

Бібліографічна евристика не відразу набула статусу науки як самостійної або як розділу бібліографознавства. До проблем бібліографічного пошуку, пошукових можливостей певних елементів інформаційних ресурсів науковці звернулися значно пізніше, ніж до питань значення, функцій, місця бібліографії в системі наук або до методики укладання бібліографічних посібників. Тривалий час здійснення складного бібліографічного пошуку вважалося мистецтвом, справою обраних людей, які мають широкі знання, унікальну пам'ять, особливі знання книжкових скарбниць.

Піонером бібліографічної евристики в Російській імперії можна вважати В. М. Ундольського, який 1846 р. вперше застосував поняття «бібліографічні розшуки» як назву своєї статті.

Наприкінці ХІХ ст. вийшла друком книга О. М. Неустроєва «Историческое разыскание», яка об'єднувала історичну і бібліографічну евристику. Автор розумів її як пошук (розшук) відповідних документальних джерел, певну їхню систематизацію і розкриття змісту з метою використання одержаних результатів для довідкової й інформаційної діяльності.

Незважаючи на те, що в російській дореволюційній бібліографії широко застосовувався бібліографічний пошук, особливо в історичній і літературній галузях, сама теорія, тобто бібліографічна евристика, не сформувалася.

У радянські часи важливий внесок у розвиток бібліографічної евристики зробили такі вчені, як М. Ю. Ульянінський, Є. І. Шамурін, М. В. Здобнов, О. Г. Фомін і особливо — П. Н. Берков.

Першою спеціальною теоретичною працею можна вважати статтю М. Ю. Ульянінського «Библиографическое разыскание (эвристика)», опубліковану 1929 р. на сторінках журналу «Библиография». Значення цієї статті полягає в тому, що вперше була означена наука про бібліографічний пошук, яка формується, а також визначалися місце і мета бібліографічного пошуку в структурі бібліографічної діяльності, узагальнювалися завдання та підходи бібліографічного пошуку, виокремлювалися чотири основні типи «підходів» та два основні методи, а саме — суцільний та епізодичний [1].

Продовжуючи дослідження М. Ю. Ульянінського, О. Г. Фомін першим у радянській бібліографії розробив типологію бібліографічного пошуку, тобто запропонував методологію і методику бібліографічного пошуку [2].

І перший, і другий науковці як основу своїх теоретичних розробок бібліографічної евристики використали «емпіричний метод бібліографічного розшуку», що, на думку П. Н. Беркова, не розкриває всієї складності пошуку.

60-ті рр. ХХ ст. позначилися переходом від емпіричної до формально-логічної та діалектичної методології бібліографічного пошуку. Засновником бібліографічної евристики як наукової дисципліни можна вважати П. Н. Беркова, видатного вченого і бібліографа-практика.

Першою його працею, присвяченою бібліографічній евристичі, була стаття «К вопросу о методике библиографической эвристики», підготовлена в середині 30-х рр. ХХ ст. для збірки «Вспомогательные исторические дисциплины», але так і не опублікована в ній. 1948 р. вона, дещо перероблена, була надрукована в журналі «Советская библиография».

Проблеми теорії бібліографічної евристики П. Н. Берков розробляє і в подальшому. Так, у посібнику «Введение в технику литературоведческого исследования» (1955) він розглядає бібліографічний пошук не як інтуїтивний процес, а такий, що базується на численних зв'язках різноманітних явищ культурного життя. Таким чином він став засновником застосування логічного методу в інформаційному і бібліографічному пошуках, підкреслюючи статус бібліографічної евристики як точної науки, яка має свої особисті об'єкт, предмет, суб'єкт, цілі, завдання, процеси і результати, тобто всі елементи, притаманні будь-якій науці з точки зору діяльнісного підходу. Свої погляди на бібліографічну евристику як наукову дисципліну вчений виклав у монографії «Библиографическая эвристика» (1960) [3], в якій узагальнив багаторічне дослідження цієї проблеми й особистий бібліографічний досвід. Монографія П. Н. Беркова викликала жваву дискусію серед радянських бібліографів і бібліографознавців на сторінках журналу «Советская библиография». У цілому ця наукова праця отримала позитивну оцінку як цінне дослідження, перше узагальнення набутого досвіду в теорії і практиці бібліографічного пошуку. Водночас було висловлено чимало критичних зауважень, особливо щодо визнання бібліографічної евристики як самостійної наукової дисципліни.

Слід зауважити, що саме монографія П. Н. Беркова «Бібліографічна евристика» заклала основу наукової розробки бібліографічної евристики як сучасної теорії пошуку.

Подальший розвиток теорії і практики бібліографічної евристики пов'язаний з використанням в інформаційній діяльності

електронно-обчислювальної техніки, що потребувало у свою чергу принципово нових ІПМ для індексування і кодування джерел, нових схем (алгоритмів) пошуку. Відбувалися зміни й у змісті пошуку — від пошуку джерел (бібліографічних посібників) до пошуку окремих фактів, ідей, відомостей.

Остання чверть ХХ ст. позначилася розвитком загальної теорії бібліографії, що відбилася і на вдосконаленні бібліографічної евристики. Так, вийшли друком праці О. А. Гречихіна «Библиографическая эвристика: история, система, возможности» (1982) і «Библиографическая эвристика: история, теория и методика информационного поиска» (1984) [4], монографія А. В. Соколова «Автоматизация библиографического поиска» (1981) [5], навчальний посібник Н. А. Слядневої «Библиографическая эвристика художественной литературы и литературоведения» (1987) [6].

Окремі аспекти бібліографічного пошуку як основи бібліографічної роботи розглядалися в працях відомих російських і українських бібліографознавців М. Г. Вохришевої, Д. Я. Коготкова, О. П. Коршунова, І. Г. Моргенштерна, Г. М. Швецової-Водки та ін.

На початку ХХІ ст. комплексному дослідженню теорії і методології бібліографічного пошуку присвятила свої публікації і дисертаційне дослідження М. Ю. Нещерет [7].

У Харківській державній академії культури впродовж останніх десяти років викладається курс «Бібліографічна евристика» для студентів спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» [8]. Він спрямований на вивчення таких напрямів, як генезис бібліографічної евристики, теоретична модель, методологія і методика бібліографічної евристики, специфіка бібліографічного пошуку — усього 14 тем, розподілених по чотирьох змістовних модулях. Програма передбачає вивчення дисципліни в такому обсязі: лекції — 18 годин, семінарські заняття — 12 годин, практичні роботи — 18 годин, самостійна робота — 96 годин, разом — 144 години.

Навчальна дисципліна викладається студентам ІV курсу після вивчення основних бібліографічних предметів, має практичну спрямованість і викликає неабиякий інтерес у майбутніх фахівців бібліотечно-інформаційного профілю.

Окрім традиційних аудиторних занять, застосовуються й активні форми — дискусійний клуб, круглий стіл, ділова гра, виконання завдань за допомогою Інтернету, а також на базі кращих бібліотек м. Харків тощо.

У викладанні бібліографічних дисциплін на факультеті бібліотекознавства та інформатики широко застосовуються евристичні методи.

Творчі здібності людини, як і багато іншого, підлягають удосконаленню. Серед тих методів, що можуть активізувати творчі здібності людей навіть із середніми інтелектуальними характеристиками, можна назвати такі: евристичні (інтуїтивно-асоціативні), логічні, комбіновані [9].

Евристичні методи. До них, насамперед, належать: метод фокальних об'єктів, метод «мозкового штурму» і його різновиди; метод синектики.

Метод фокальних об'єктів. У 20-ті рр. ХХ ст. професор Берлінського університету Ф. Кунце запропонував метод каталогу, згідно з яким слід навмання відкрити будь-який «каталог» (він мав на увазі словник, енциклопедію, книгу, журнал), взяти будь-яке слово і поєднати його з назвою об'єкта, що вдосконалюється (прототипа). Наприклад, прототип — «Шафа», випадкове слово — «авто», маємо — «автошафа» (контейнер, за асоціацією — рефрижератор, багажник тощо).

У 50-ті рр. ХХ ст. цей метод вдосконалив Ч. Вайтинг (США) і він дістав назву методу фокальних об'єктів.

Метод фокальних об'єктів — перенесення ознак випадково взятих об'єктів на протитип, який перебуває немовби у фокусі перенесення. Послідовність така: вибір фокального об'єкта; вибір 4–6 випадкових об'єктів; укладання списків випадкових об'єктів; генерування ідей через долучення до фокального об'єкта ознак випадкових об'єктів; розвиток одержаних сполучень завдяки вільним асоціаціям; оцінка одержаних ідей і відбір корисних рішень (доцільно доручати групі експертів).

Метод «мозкового штурму» і його різновиди. Він є найпоширенішим методом під час колективного пошуку нових ідей.

«Мозковий штурм» являє собою метод одержання нових ідей завдяки співробітництву членів організованої групи.

Група як єдиний мозок «штурмує» будь-яку проблему, що виникла.

Робиться це енергійно, всі члени групи зосереджують свою увагу на одному і тому ж питанні. Як результат — відбувається колективна генерація ідей.

Цей метод має декілька етапів: підготовка, проведення штурму, оцінка і відбір ідей, опрацювання і розвиток найцінніших ідей.

На етапі підготовки чітко формулюється завдання. Підбирається фактичний матеріал: аналоги об'єкта, дані про принципи дії, різноманітні обмеження тощо. Визначаються учасники «мозкового штурму», які поділяються на генераторів і експертів. Експерти участі в пошуку рішень не беруть.

Правила методу «мозкового штурму»:

- 1) будь-яка критика і винесення судження не дозволяються;
- 2) генерування максимальної кількості ідей незалежно від їхньої якості;
- 3) вільне висловлювання своїх думок.

Під час «мозкового штурму» колективний розум повинен генерувати безперервну послідовність ідей.

Оптимальна кількість учасників «мозкового штурму» — 4–15 осіб; тривалість — від 15 хвилин до 1 години.

Успіх заходу багато в чому залежить від керівника, тобто викладача.

Після закінчення «штурму» весь матеріал передається експертам, які відбирають і розвивають найцікавіші і найцінніші ідеї.

Метод є ефективним для вирішення загальних завдань, які не є вузькоспеціальними.

Модифікація методу «мозкового штурму». Масова «мозкова атака». Метод запропонований Д. Філіпсом (США). Застосовується при залученні великої кількості учасників. Усіх присутніх в аудиторії розподіляють на невеличкі оперативні групи кількістю 5-6 осіб. При цьому призначається загальний керівник і керівники груп.

Кожна група самостійно проводить прямий «мозковий штурм» проблеми. На це виділяється 15 хвилин.

Після цього групи здійснюють оцінку ідей і обирають для повідомлення великої аудиторії одну або декілька оригінальних ідей. На це відводиться ще 15 хвилин.

Далі збирається вся аудиторія і керівники груп по черзі доповідають свої ідеї.

Висловлені ідеї оцінюють експерти.

Головний недолік методу: великий інформаційний шум, відволікання уваги учасників через велику кількість людей в аудиторії.

Метод «зворотної мозкової атаки» розроблений американською фірмою «Дженерал Електронік».

Головна увага приділяється критиці висунутої ідеї.

Результатом роботи групи є список можливих протиріч, обмежень і недоліків.

Після цього експерти перевіряють список, вилучають помилкові твердження, надалі прямим «мозковим штурмом» здійснюють пошук рішень для подолання недоліків.

Метод зворотної «мозкової атаки» застосовується для вдосконалення наявних методичних і технологічних рішень.

«Подвійна мозкова атака». Метод розроблено в колишньому СРСР. Він полягає в тому, що всім учасникам попередньо розсила-

ються запрошення, в яких вказано мету й основні правила майбутнього обговорення.

Кількість учасників — від 20 до 60 осіб. Тривалість заходу — 5–6 годин. Метод складається з наступних етапів: 1) постановка завдання; 2) колективне генерування ідей за правилами «мозкової атаки»; 3) перерва (1,5–2 години), під час якої учасники в невимушених обставинах обговорюють ідеї, висловлені на другому етапі; 4) колективне обговорення та генерування ідей з урахуванням зауважень, які були висловлені на третьому етапі.

Метод «конференції ідей» розроблений В. Гільде (Німеччина). Учасників запрошують на конференцію за 2–3 дні до її початку для попередньої підготовки.

Кількість учасників — від 4 до 12 осіб. Час проведення конференції — не більше 15 хвилин.

Конференція проводиться переважно за правилами «мозкової атаки», але на вищому емоційному рівні.

Важливими є психологічні фактори: упевненість у своїх силах, оптимізм, атмосфера невимушеності, творче натхнення.

Метод синектики запропонував американський філософ В. Гордон. 1960 р. він заснував фірму з навчання основ творчого мислення під назвою «Синектикс інкорпорейтед».

Термін «синектика» — неологізм, який означає «поєднання різнорідних елементів».

Теоретичною основою синектики є твердження, що творчий процес можна пізнати та керувати ним.

Основою синектики є «мозковий штурм», однак генерування ідей здійснюється групою спеціально підготовлених людей.

Він має 4 основні етапи.

1 етап. Ретельно підбирається група фахівців. Запрошуються 2-3 сторонні особи, які представляють різні професії або різні наукові дисципліни, і 3 особи — з різних відділів основної організації. Уся група складає 5-6 осіб. Критерії відбору фахівців: гнучкість мислення, діапазон знань і практичний досвід. Перевага надається фахівцям віком від 25 до 40 років, які хоча б один раз змінювали свої професії та спеціальності.

Крім того, необхідна контрастність психологічних типів особистостей фахівців, які входять до групи. Для цього необхідно попередньо простежити за фахівцями: поведінка, розмови, рухи, спроможність долучитися до роботи незнайомих колективів.

2 етап. Створеній групі надається можливість практикуватися використовувати аналогії під час вирішення запропонованих за-

---

вданий. При цьому використовуються аналогії 4-х типів: пряма, особиста, символічна, фантастична. На цьому ж етапі члени групи проходять психологічну підготовку, яка допомагає подолати страх розкрити свої особисті думки в присутності інших людей.

3 етап. Аналіз проблеми та пошук її вирішення.

4 етап. Оцінка результатів вирішення проблеми, їхня оптимізація та втілення.

Успіх методу визначається сполученням фахівців у синектичній групі та рівнем їхньої підготовки.

Таким чином, успіх засвоєння студентами бібліографічних дисциплін, що викладаються на факультеті, багато в чому залежить від застосування евристичних методів навчання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ульяновский Н. Ю. Библиографическое разыскание (эвристика) / Н. Ю. Ульяновский // Библиография. — 1929. — № 1. — С. 38–43.
2. Фомин А. Г. Библиография как дисциплина, вспомогательная для литературоведения / А. Г. Фомин // Избранное. — М., 1975. — С. 125–239.
3. Берков П. Н. Библиографическая эвристика (к теории и методике библиографических разысканий) / П. Н. Берков. — М. : Изд-во ВКП, 1960. — 173 с.
4. Гречихин А. А. Библиографическая эвристика: история, теория и методика информационного поиска: конспект лекций / А. А. Гречихин. — М. : МПИ, 1984. — 48 с.
5. Соколов А. В. Автоматизация библиографического поиска / А. В. Соколов. — М. : Книга, 1981. — 167 с.
6. Сляднева Н. А. Библиографическая эвристика художественной литературы и литературоведения: учеб. пособие / Н. А. Сляднева. — М. : МГИК, 1987. — 95с.
7. Нещерет М. Ю. Эволюция теоретических и методологических представлений о библиографическом поиске в отечественном библиографоведении : автореф. дис. ... канд. пед. наук по спец. 05.25.03 / М. Ю. Нещерет — М., 2008. — 21 с.
8. Бібліографічна евристика: прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу для студ. спец. «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» / Харк. держ. акад. культури ; уклад. Є. М. Тодорова. — Х. : ХДАК, 2011. — 55 с.
9. Столяров А. М. Эвристические приемы и методы активизации творческого мышления: учеб. пособие / А. М. Столяров. — М. : ВНИИПИ, 1988. — 115 с.